

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

**2024/3--SON
ILOVA TO'PLAM**

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Sh. T.Axmadjonova	Interpretation of the study of speech styles in uzbek linguistics.....	983
Sh. T.Axmadjonova	A study on the characteristics and types of public speaking in english.....	986
Sh. Sh.Dadabayeva	Expression of comparative relation in language.....	990
N.X.Alieva	Evolution of new phraseological units in the era of digitization.....	997
I.M.Jo'rayev	Jadid adabiyotida oila va jamiyat taqdiri masalasi.....	1001
O.Q.Xasanova	Til o'rganuvchilarning xatolarini to'g'rilashda o'yinlardan foydalanishning didaktik ahamiyati.....	1005
И.Ф.Порубай	Рассмотрение языка сферы автоспорта как профессионального языка.....	1010
D. Sh.Rasulova, N.R.Gafurova	Gender study of forms of references in english languages.....	1019
N.R.Gafurova, O'.I.Xomidova	Linguistic and cultural analysis of lexemes expressing tradition in english and uzbek languages.....	1023
I.M.Qo'chqarov	Methods of teaching english.....	1028
N.Z.Axmadjonov	Nemis tili biznes nutqiy aktida kechirim so'rashning semiotik xususiyatlari (Elektron xatlar misolida).....	1031
Z.M.Xalilova	Tilshunoslikda "Oila/Family" konseptining o'rganilishi.....	1036
G.R.Tashmatova	Роль интеграции предметного содержания и иностранного языка в формировании иноязычной коммуникативной компетенции студентов высших учебных заведений.....	1040
Sh.A.Nuraliyeva	Navoiyshunoslik taraqqiyotida Oybek ijodining o'rni.....	1044
Z.M.Abdullayev	Antroponimlarning egalik shakllari bilan qo'llanilishining etnolingvistik xususiyatlari (O'zbek va Nemis tillari antroponimlari misolida).....	1047
N.Z.Axmadjonov	Nutq aktlari va ularning klassifikatsiyasi.....	1050
D.X.Madazizova	Badiiy va turistik-reklama diskursida kontaminatsiya imkoniyatlari.....	1055
R.U.Axrorova	«Yosh» tushunchasining lingvistik talqini.....	1059
R.U.Axrorova, L.B.Ikromova	Adabiy asarlarda maqollarning o'rni.....	1064
A.Mamatova	Nemis tilida frazemalarning turli ma'noda qo'llanilishi.....	1069
A.Mamatova	Nemis tilida frazemalarning milliy-madaniy xususiyatlarining nutqiy tasnifi.....	1074
Sh.O.Abdiloyev	Nemis va tojik tillarida frazeologik birliklarni tasniflash masalasi haqida.....	1078
N.Q.Adamboeva	Xushmuomalalik kategoriyasini aksiolingvistik jihatdan tasniflash nazariyasi.....	1083
T.Z.Mingboyeva	The effects of societal expectations on character development in Jack London's novels.....	1087
D.R.Ubaydullayeva, F.S.Abduvaliyeva	Omga oldida nutq qilishdagi qo'rquv sabablari va yechimlari.....	1091
R.A.Ortiqov	Роль и значение компьютерных игр в образовании.....	1095

UO'K: 811.12.378

**XUSHMUOMALALIK KATEGORIYASINI AKSIOLINGVISTIK JIHATDAN TASNIFLASH
NAZARIYASI****ТЕОРИЯ КЛАССИФИКАЦИИ КАТЕГОРИЙ ВЕЖЛИВОСТИ С
АКСИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ****THE THEORY OF AXIOLOGICAL CLASSIFICATION OF THE POLITENESS CATEGORY****Adamboeva Nafisa Qodirberganovna**

Farg'ona davlat universiteti, ingliz tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada xushmuomalalik kategoriyasi tadqiqida aksiologik xususiyat muhim rol o'ynaydi, shu bois, aksiologik «baho» ning emotsional va ratsional turlari haqida ma'lumot berilgan. Bu orqali xushmuomalalik nutqda aksiologik bahoning darajalari: kuchsiz, o'rtacha va intensiv kabi turlarga tasniflandi, shu bilan birgalikda «baho, qadriyat va qadr – qimmat» atamalarini bir xil ma'noda qo'llanilmasligi isbotlangan. Bu orqali madaniy qadriyatlarini xushmuomalalik kategoriyasi bilan tahlil qilish turli madaniy guruhlarning qiymat modellaridagi potentsial o'xshashlik va farqlarni ochib beradi. Shuningdek, xushmuomalalik kategoriyasi aks etgan madaniy qadriyatlar nutqda yashirin (implitsit) standartlarni shakllantirganligi bois, ular ma'lum kommunikativ epizodlarda nutq xatti-harakatlarining to'g'ri yoki nomaqbuligi baholangan.

Аннотация

В статье аксиологический признак играет важную роль в изучении категории вежливости, поэтому приводятся сведения об эмоциональном и рациональном типах аксиологической «оценки». Благодаря этому уровни аксиологической оценки в вежливой речи были классифицированы на следующие типы: слабый, средний и интенсивный. В то же время доказано, что термины «Стоимость – Ценность – Важность – Важность» употребляются в разном смысле. Таким образом, анализ культурных ценностей с категорией вежливости выявляет потенциальные сходства и различия в ценностных моделях разных культурных групп. Также, поскольку культурные ценности, отраженные в категории вежливости, формируют скрытые (имплицитные) нормы в речи, они используются для оценки уместности или неуместности речевого поведения в определенных коммуникативных эпизодах.

Abstract

In the article, the axiological feature plays an important role in the study of the politeness category, therefore, information is provided about the emotional and rational types of axiological «evaluation». through this, the levels of axiological assessment in polite speech were classified into the following types: weak, average and intensive. at the same time, it has been proven that the terms «Price, value, and worth - importance» are not used in the same sense. In this way, the analysis of cultural values with the politeness category reveals potential similarities and differences in the value models of different cultural groups. Also, since the cultural values reflected in the politeness category form hidden (implicit) standards in speech, they are used to assess the appropriateness or inappropriateness of speech behavior in certain communicative episodes.

Kalit so'zlar: Aksiologiya, qiymat, baho, baholash, madaniy qadriyat, gedonizm, aqliy va hissiy baholash.

Ключевые слова: Aksiologiya, ценность, оценка, оценивание, культурная ценность, гедонизм, ментально-эмоциональная оценка.

Key words: Axiology, value, evaluation, evaluation, cultural value, hedonism, mental and emotional evaluation.

KIRISH

Uzoq vaqt davomida aksiologiya faqat falsafaning bir bo'limi sifatida qarab kelingan. Biroq, XX-XXI asrlarda lingvistik tadqiqotlar uchun antropotsentrizm o'z qiymati bilan o'rtaga chiqqach, u «til o'rganishda inson omiliga, xususan, insonning til va ma'naviy faoliyati, til va muloqot, til va madaniyat, tilning qadriyatlarga, insonning hayotiy munosabatlariga bog'liqligi [1] kabi muammolarni hal qilishda namoyon bo'lishi bilan ahamiyat kasb eta boshladi. Bir so'z bilan aytganda, inson zamonaviy tilshunoslikning diqqat markazida joylashgach, aksiologiya lingvistikada o'z o'rniga erishdi. Bu esa tilshunoslar oldiga tilni aksiologik jihatdan o'rganishni taqozo etdi. Aksiologik tilshunoslik lingvistik tadqiqotlarning yosh, ammo faol rivojlanayotgan sohasidir. Aksiologik tilshunoslikning obyektini jamiyatda hukmron bo'lgan qadriyat ma'no'lari bo'lsa,

sub'ekti esa qadriy ma'nolarni so'z bilan ifodalash yoki yasash, so'zlovchining bu ma'nolarni maqsadli ravishda yaratish va matnga kiritish usullari kabi lisoniy vositalardir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Aksiologik tilshunoslikda qo'llaniladigan usullar matnning paydo bo'lish sharoitlarini hisobga olgan holda bayonni shakllantirishning lingvistik usullariga asoslangan qiymat mulohazalarini tahlil qilish orqali muallifning tasvirlangan ob'ektga, vaziyatga va hokazolarga qadriyat munosabatini aniqlash imkonini beradi. Aksiologiyaning asosiy tushunchalari - qiymat, baho[2], baholash - bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Aksiologik muammolar, qiymat yondashuvi, aksiosfera, aksiologik gorizont/vertikal atamaları falsafaning bir tarmog'i sifatida aksiologiya bilan bog'liq bo'lib, lingvistik adabiyotda hali to'liq o'rin olmagan edi, shu bois, ularni tilshunoslikda ishlatilishida tez-tez nomuvofiq qo'llanilishni kuzatish mumkin.

Qiymat va baholash tildagi aksiologik muammolarning markaziy tushunchalaridan bo'lib, aksiologik tilshunoslikning qiziqish predmeti hisoblanadi. «Baho – baholash – qiymat» atamaları har doim ham bir ma'noda qo'llanilmaydi, garchi tilni baholashni o'rganish uzoqroq an'anaga ega bo'ladi. Baholash, qiymat va qadriyat xususiyatlari zamonaviy fan tomonidan inson va jamiyat mavjudligining asosiy belgilari sifatida ko'rib chiqiladi, lekin ularning birligi va bir vaqtning o'zida tildagi variantli ifodalanishi yoki qiyosiy jihatdan - ikki yoki undan ortiq tilda tadqiqi ma'lum bo'lmaganlar qatorida qoladi.

E. To'fflerning fikricha, insoniyat taraqqiyoti uchun aksiologik masalalarning ahamiyati yuqori: «U (insoniyat) qanday kelajakni tanlashi qisman va oxir-oqibat uning qaror qabul qilish jarayonini boshqaradigan qadriyatlarga bog'liq bo'ladi. Bu esa inson xulq-atvorini boshqaradigan qadriyatlarning ajralmas arxitektonikasidagi o'zgarishlarni qanchalik aniq tushunib, bashorat qila olishimizga bog'liq bo'ladi»[3].

Qadriyat muammolari XIX–XX asrlar mobaynida Yevropa ilmiy tafakkurida birinchi o'ringa chiqdi; bu davrda qadriyat munosabatlarida mavjud bo'lgan nihoyatda umumiy qonuniyatlarni, qadriyatlarining tuzilishi va ierarxiasini o'rganuvchi klassik aksiologiya deb ataladigan narsa shakllandi. Qadriyatlar - bu nima yaxshi va nima yomon, nima adolatli yoki insofsiz, nima muhim va nima muhim emasligi haqida jamiyat tomonidan baham ko'rilgan g'oyalardir. Garchi har bir inson o'ziga xos qadriyatlar tizimiga ega bo'lsa-da ijtimoiy va hayotiy tajribaga asoslangan holda, madaniy darajadagi ko'proq global qadriyatlar mavjud bo'lib, ular yetarlicha yaxshi va yetarlicha yomon, adolatli yoki insofsiz, muhim va ahamiyatsiz. Ushbu tadqiqotda qadriyatlar jamiyatda hukmronlik qiladigan, insonni o'z faoliyati jarayonida boshqaradigan va uning atrofidagi dunyo obyektlariga munosabatini, shuningdek xushmuomalali muloqot belgilarini belgilaydigan ma'lum ideallar, ko'rsatmalar tushuniladi.

Qadriyatlar jamiyat taraqqiyoti jarayonida shakllanadi, ko'pgina omillarga, xususan, siyosiy va mafkuraviy qarashlarga bog'liq bo'lib, vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadi. Garchi har bir inson ijtimoiy va hayotiy tajribaga asoslangan o'ziga xos qadriyatlar tizimiga ega bo'lsa-da, madaniy darajadagi inqiroz va stress davrida madaniyatning omon qolishiga yordam beradigan darajada barqaror va kuchli bo'lgan ko'proq global qadriyatlar mavjud. Madaniy qadriyatlar modellari o'zimizning xatti-harakatlarimizni va boshqa odamlarning xatti-harakatlarini baholashning asosiy mezonlarini belgilaydi. Ular biz va boshqa odamlar ma'lum bir muloqot sharoitida o'zimizni qanday tutishimiz kerakligini aniqlaydilar. Ular bizning motivatsiyalarimiz, umidlarimiz, in'ikoslarimiz, talqinlarimiz va kommunikativ harakatlarimiz uchun aniq qo'llanma bo'lib xizmat qiladi[5]. Baholash - bu atrofda dunyo hodisasini qadriyatlar tizimi bilan bog'lash natijasi bo'lib, birinchi navbatda og'zaki vositalarda ishlatiladigan xushmuomalalik so'zlari bilan ifodalanadi. Baholash belgisi ko'p hollarda kontekstda aniqlanadi va asosan ekstralingvistik omillar bilan belgilanadi: muloqot holati, qadriyatlar, mafkuraviy, so'zlovchining munosabati va maqsadlaridir. Qadriyatlarining funksional ahamiyati shundaki, ular muayyan hodisalarni baholash uchun ma'lum bir mos yozuvlar nuqtasiga ega va xatti-harakatlarning tartibga soluvchisi, xususan, til vositalarini tanlash, so'zlashuv uchun mos birliklar ob'ektlarini tanlash, og'zaki o'zaro ta'sir qiluvchi strategiya va taktikani tanlash kabilar. Qadriyatlar til xulq-atvorini ya'ni belgilaydi, odamlarning qadriyat yo'nalishlari tizimida motivatsiya va faoliyatning asosi bo'lib xizmat qiladi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Baholash tushunchasini keng va tor ma'noda farqlash zarur. Keng ma'noda baholash - bu malaka, «tanlangan standart bilan ushbu obyektning taqqoslashga asoslangan obyekt haqida bilish sub'ektining mulohazasi»[4]. Tor ma'noda baholash «yaxshi / yomon» belgilari bilan, shuningdek, baholash sub'ekti va ob'ekti o'rtasida qiymat munosabatlarini o'rnatish bilan bog'liq. Mantiqiy va lingvistik mazmundagi aksariyat asarlarda tadqiqotchilar baholashning tor tushunchasiga murojaat qilishadi. Mantiqiy va lingvistik mazmundagi aksariyat asarlarda tadqiqotchilar baholashning tor tushunchasiga murojaat qilishadi[6].

N.D. Arutyunova, baholash deganda baholanayotgan obyektning belgisi sifatida chiqarilgan munosabat tushuniladi.

Baholash, emotivlik va ekspressivlikning til mexanizmlari (tilning subyektiv ifodasining semantik va stilistik vositalari) asosan til strukturasi turli darajalarida sinxron aspektida o'rganiladi (A. Mykolaichuk, I. Novakovskaya-Kempna, M. Pilinskiy, S. Ermolenko, V. Chabanenko, S. Bybik, O. Stishov, O. Selivanova, V. Admoniy, O. Volf, E. Galkina-Fedoruk, V. Zhrebkov, O. Moskalskaya, V. Oxrimenko, V. Telia, V. Shaxovskiy, A. Shendels va boshqalar).

N.D. Arutyunova baholashlarni obyektlarning qaysi turlariga mos kelishiga qarab ajratishni taklif qiladi. U baholashning quyidagi turlarini tavsiya etadi:

- 1) hissiy-ta'm yoki gedonistik baholashlar (mas.: *yoqimli - yoqimsiz, jozibali - jozibasiz*);
- 2) aqliy baholash:
 - a) intellektual baholash (mas.: *maftunkor - yoqimsiz, aqlli - ahmoq*);
 - b) emotsional baholash (mas.: *quvnoq - qayg'uli, orzu qilingan - istalmagan*);
- 3) estetik baholashlar (mas.: *ajoyib - bejilo, chiroyli - xunuk*);
- 4) axloqiy baholash (mas.: *axloqiy - axloqsiz, mehribon - yovuz*);
- 5) utilitar baholashlar (mas.: *qulay - noqulay, foydali - zararli*);
- 6) normativ baholashlar (mas.: *to'g'ri - noto'g'ri, normal - g'ayritabiiy*);
- 7) teleologik baholashlar (mas.: *samarali - samarasiz, muvaffaqiyatli - muvaffaqiyatsiz*)[7].

Biz baholashni qiyosiy (boshqalar bilan taqqoslash orqali berilgan) va mutlaq (boshqalardan qat'iy nazar) bo'lish mumkinligini qo'shamiz. Keyin, birinchi holda, «yaxshiroq» / «yomonroq» so'zlari, ikkinchisida esa «yaxshi» / «yomon» so'zlari ishlatiladi. Mutlaq baholarni ifodalash shakli, shubhasiz, soddaroq, ammo semantika murakkabroq, chunki u ko'pincha me'yor bilan yashirin taqqoslashga ega. Baholashning asosiy tarkibiy qismlari baholash predmeti va ob'ekti hisoblanadi, ularning o'zaro ta'siri baholash shkalasida aks ettiriladi. Qadriyat munosabatlari, me'yor va stereotiplar asosida shakllangan baholash antropotsentrik yo'naltirilgan kategoriya bo'lib, subyektning qadriyat dunyoqarashining asosiy vakili vazifasini bajaradi.

Bu borada tilshunos S. Shvarts ellikdan ortiq mamalatlarda olib borgan tadqiqotlarda odamlarda turli madaniyatlarda o'zini qanday tutishga undaydigan o'nta asosiy qadriyatlarni aniqlaydi [8]. Bular quyidagilar:

1. **O'z-o'zini boshqarish:** fikr va harakatlarning mustaqilligi; tanlash, yaratish, tadqiqot.
2. **Rag'batlantirish:** hayajon / jo'shqinlik, faollashtirish, yangilik, hayotda qiyin vazifalarni qo'yish.
3. **Gedonizm:** lazzatlanish va hissiyotlarni qondirish.
4. **Muvaffaqiyat:** ijtimoiy standartlarga muvofiq malakani namoyish etish orqali shaxsiy muvaffaqiyat.
5. **Hokimiyat:** ijtimoiy mavqe va obro', odamlar va resurslar ustidan nazorat va ta'sir. «*Shu kutib yurish yillarida Umarxon murodiga yetolmay vafot qiladir, taxtga o'g'li Madalixon minadir*». (A. Qodiriy "Mehrobdan chayon" 6- bet)
6. **Xavfsizlik:** jamiyatda, munosabatlarda va o'zida xavfsizlik, uyg'unlik va barqarorlik.
7. **Muvofiqlik:** boshqalarni xafa qilishi yoki zarar yetkazishi mumkin bo'lgan, ijtimoiy kutish va me'yorlarga zid bo'lgan harakatlar, moyillik va impulslarda o'zini tutmaslik.
8. **An'ana:** an'anaviy madaniyat va din shaxs uchun taqdim etadigan urf-odatlar va g'oyalarni hurmat qilish, ularga rioya qilish va ularni qabul qilish.
9. **Xayr-ehson:** odam tez-tez shaxsiy aloqada bo'lgan (bir guruh a'zolari) farovonligini saqlash va yaxshilash.

10. **Universalizm:** tushunish, qadrlash, bag'rikenglik, barcha odamlar va tabiatning farovonligini himoya qilish.

XULOSA

Olingan tadqiqotlardan natijalar shuki, S.Shvarts qadriyatlarining aniq tuzilishi insonning asosiy ehtiyojlarini aks ettiradi[9]. Qadriyatlarining tuzilishi va qadriyatlar turlari o'rtasidagi munosabatlar turli madaniyatlarga mos keladi, ammo madaniyatlar ma'lum bir qadriyatlar to'plamini qanchalik kuchli yoki zaif tarzda rag'batlantirishlari bilan farqlanadi. Madaniy qadriyatlar og'zaki va og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlar uchun mantiqiy tushuntirish bo'lib xizmat qilishi mumkin. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, nutq madaniyatlarining xushmuomalalikni ko'rsatuvchi madaniy qadriyatlari va ta'limotlari tilning buyuk kuch ekanligidan dalolat beradi va til vositalaridan to'g'ri foydalanish muvaffaqiyatga olib keladi va har qanday ziddiyatli vaziyatlarning oldini oladi va muloqotda muvaffaqiyatga osonlik bilan erishishga yordam beradi. aakx

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – Москва: Наука, 1988. – С.75-76.
2. Ибрагимова Э. Лингвистик баҳо – аксиологик тадқиқот объекти сифатида // ФДУ Хабарлари, 2011, №3.
3. Ивин А.А. Основание логики оценок. – Москва: Наука, 1970. – С. 230; Лукьянова Н. А. Экспрессивная лексика разговорного употребления: Проблемы семантики. Новосибирск: Наука, 1986. 227 с.; Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – Москва: Наука, 1988. – С.34.
4. Каган М.С. Философская теория ценности. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 205 с.
5. Кругликова Г.Г. К семантике количественной оценки // Языковые единицы в речевой коммуникации. – Л., 1991. – С. 80–93.
6. Фаткуллина Ф.Г. Категория деструктивности в современном русском языке: автореф. ... дисс. докт. филол. наук. Уфа, 2002. – 343 с.
7. Schwartz S. H. Universale in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries / S.H. Schwartz // *Advances in Experimental Social Psychology*, –1992. – P. 1-65.
8. Schwartz S. H. Universale in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries / S.H. Schwartz // *Advances in Experimental Social Psychology*, –1992. – P. 1-65.
9. Ting-Toomey S. *Understanding Intercultural communication* / S. TingToomey, L.C. Chung // Oxford: Oxford University Press, –2005. – 424 p.